

Voda u tradicijskim kulturama Hrvatske i
ukrajinske Galicije

Goran-Pavel Šantek i Orest Vilchniskiy

Uvod

Voda, kao jedan od ključnih elemenata za život ljudi i zbog toga s važnim utjecajem na njihovu svijest i prakse, utjecala je jako značajno i na društveni i kulturni život pojedinaca i skupina. Njoj u blizini ljudi su nastojali uspostaviti svoja naselja i organizirati živote sebe kao pojedinaca i članova grupe. Kulturno značenje možda i ponajbolje pokazuju prakse u kojima je se u tradicijskim kulturama dariva ili ukrašava vrela na kojima se do nje dolazi, primjerice uz velike blagdane, u Hrvatskoj i ukrajinskoj Galiciji obvezno oko Božića (Gavazzi 1988). Važna je i za institucionaliziranu religioznost, koja je uključuje u svoje obrede, primjerice u Hrvatskoj i Galiciji o Uskrsu i blagoslovu (Gavazzi 1988). Kako je u ovom radu naglasak na tradicijsku kulturu, uže tradicijske kulture Hrvatske i ukrajinske Galicije, može se odmah reći, da je zbog njihove slavenske kulturne podloge vezane uz poljoprivredu kao glavnu gospodarsku djelatnost voda bila važni simbolički element u kulturnim praksama. Očekivano je da je tako jer je za život ljudi i stoke te plodnost polja voda (čak i kao kiša ili snijeg ili njihova akumulacija) ili njezin nedostatak bilo pitanje života i prosperiteta ili gladi i smrti.

Slavenska vjerovanja o vodi

Slaveni u svojoj tradicijskoj kulturi čuvaju vjerovanja da voda posebnu moć ima pred ili na početku proljeća, kada se priroda budi i počinje glavna, ljetna polovica godine (Belaj, 2007). Proljeće je vrijeme kada se buđenje prirode jasno očituje u životu vegetacije, zelenilu u prirodi, cvjetovima na voćkama i livadama. Iako su Slaveni, Hrvati među prvima od njih, već stoljećima kršćani, stare pretkršćanske prakse preživjele su i ostale i danas u običajima. Neke su bile toliko važne da s kristijanizacijom nisu mogle ostati u proljeće pa su se prebacile na novi početak godine za Božić, kada kršćanstvo slavi rođenje Kristovo i početak nove godine (Belaj, 2007). Osobito je vrsno Vitomir Belaj, na temelju hrvatskog gradiva i spoznaja etnologije, argumentirano pokazao da su pretkršćanske novogodišnje prakse Slavena s kristijanizacijom postale raspršene po cijelom nizu blagdana novousvojene vjere Slavena. Dio je starih novogodišnjih praksi zadržan uz Uskrs, dio ih je smješten uz Božić, no smještene su i na mnoge druge kršćanske blagdane, pa tako primjerice pisanice kod Slavena nalazimo i za Duhove ili Spasovo (Belaj, 2007: 163–180).

Usporedba običaja uz vodu Hrvatske i ukrajinske Galicije

Središnji dio ove studije jest predstavljanje građe, komparacija te koliko je moguće tumačenje vjerovanja i običaja vezanih uz vodu u Hrvatskoj i Galiciji. Kao prvi primjer istaknut će se hrvatski običaj kićenja bunara uoči Cvjetnice (za cijeli prikaz usporediti Gavazzi 1988). Ova je praksa prilično sačuvana u Slavoniji. Praksa koja joj je usporediva u istočnih Slavena jest slikanje izvora, bunara i mjesta s vodom te posvećivanje vode uoči Bogojavljenja. Ovaj paralelizam nije samo forme već je i sadržajno vezan uz osnovne gospodarske prakse ljudi oba područja.

Prije svega treba napomenuti da božićni i novogodišnji običaji ravničarskih Galicijana, ali i Bojka, Lemka i Hucula imaju jaku komponentu praksi za plodnost, onu polja i vrtova, ali i stoke i ljudi. I pjesme koje se pjevaju uz novogodišnje dane izražavaju vezu s ljudskom plodnošću i željom za brakom, rodnošću općenito te buđenjem prirode. I Hrvati i zapadni Ukrajinci vjeruju da u određene dane godine voda poprima posebna i čarobna svojstva, primjerice mogućnost da da ljepotu i zdravlje svima koji se njome umivaju. Zanimljiva je činjenica da ovakve prakse uz vodu, zdravlje i plodnost u hrvatskoj tradicijskoj kulturi nalazimo uz Uskrs, proljeće, dok ih u Galiciji nalazimo uz Božić, novogodišnje razdoblje. No ta nam je razlika shvatljiva unutar Belajeva tumačenja o premještanju pretkršćanskih novogodišnjih praksi na različite kršćanske blagdane u različitim sredinama (Belaj 2007). Voda je vrlo važni element u praksama povezanim s hodočašćima, značajnim izrazom u tradicijskoj kulturi i Hrvata i Ukrajinaca katolika, koji su većina autohtonog stanovništva istočne Galicije i Zakarpatja. Prije sovjetsko-moskovske okupacije praksa hodočašća bila je raširena i u drugim regijama Ukrajine, no s povratkom ukrajinske samostalnosti nije se obnovila u svim njezinim područjima. U praksi hodočašća, kao religijskog i kulturnog fenomena, neovisnog od njegove vjerske pri-

padnosti, prisutna je simbolika odlaska – preobrazbe – povratka, smrti – odsutnosti – oživljavanja. Tim samim hodočašće pokazuje unutarnju povezanost s cikličkim shvaćanjem vremena. A ovakvo je kružno shvaćanje vremena glavno obilježje pretkršćanskih vjerovanja.

U hodočasničkim praksama Hrvata i Galicijana rašireno je uvjerenje da povratak s hodočašća treba biti popraćen donošenjem vode sa svetog mjesta. Isto može osobno posvjedočiti hrvatski suautor rada koji je na jedno sveto mjesto u Karpatima pristigao bez posude za vodu pa su se domaćini pobrinuli da mu osiguraju plastičnu bocu i napune je vodom s vrela uz naputak da tu vodu treba donijeti u Hrvatsku. U tradicijskoj kulturi Galicije, a paralela ima i u Hrvatskoj, donošenje ovakve vode kući doživljava se kao donošenje svetinje u prostor svakodnevnog ljudskog života. S unošenjem vode kao posrednika sakralnoga unosi se zdravlje i plodnost u svakodnevni prostor ljudskoga iskustva. Praksa donošenja vode sa svetih mjesta i njezina obveznog čuvanja u kući za plodnost i zaštitu u našim se istraživanjima u istočnoj Galiciji i zapadnoj Hrvatskoj potvrdila kao snažno prisutna. Još se jedna značajka karakteristična i za Hrvatsku i ukrajinsku Galiciju mora ovdje istaknuti. Mjesta na kojima se uzima voda za koju se vjeruje da je sveta vezana su uz štovanje Blažene Djevice Marije. Na prvi se pogled to može povezati s nekim značajkama katoličke vjere ili kulture. Mjesto je ovdje da se naglasi da su pravoslavni vjernici istočne Galicije u kulturnom smislu pučkih religijskih praksi bliži sadržajem i oblikom praksama katolika grčkog obreda nego onima svojih suvjernika istočno od rijeke Zbruč.

Posebno ovdje želimo istaknuti da je ključno vezivanje Marijina kulta u Hrvata i Galicijana sa sličnim kulturnim praksama uz njihovu katoličku religioznu kulturu pogrešno te da nam problematičnost te pretpostavke pokazuju upravo prakse svih stanovnika Galicije uz marijanska mjesta. Treba istaknuti i često zaboravljenu činjenicu da u samoj Katoličkoj crkvi marijanska kulturna mjesta kao mjesta hodočašća dobivaju na većoj važnosti tek od kraja 19. stoljeća s razvojem svetišta u Lurdu i razvojem mariologije te promjenama u shvaćanju i ulozi Blažene Djevice Marije za Crkvu. Kako su od ljudi osobito štovana marijanska svetišta mnogo starija od teoloških promjena možda se može promišljati koliko je njihova starina i važnost za ljude utjecala na promjene u stavovima Crkve i novoj velikoj ulozi koju je Marija dobila u Crkvi od kraja 19. stoljeća. Također, drukčiju utemeljenost pučkih marijanskih praksi pokazuju i primjeri iz Galiciji i Hrvatskoj teritorijalno i/ili kulturno bliske Poljske. Iako i tamo postoji razvijeni kult Blažene Djevice Marije, posebno se može istaknuti svetištu u Čenstochovi, pučke prakse kakve nalazimo u tradicijama Galicije i Hrvatske izostaju. Sasvim je opravdano zato razmišljati o praksama koje su nastale

prije kristijanizacije i koje su u nekim zajednicama i kulturnim skupinama ostale sačuvane do danas. Kako pokazuju recentna istraživanja jezikoslovaca (usp. Katičić, Gazdarica na vratima, 2011), važno se mjesto izvora nekih današnjih marijanskih praksi u slavenskim pučkim kulturama može tražiti u slavenskoj pretkršćanskoj božici Mokoš i njezinu kultu. Ona je prema nekim rekonstrukcijama (Belaj 2007, Katičić 2011) supruga vrhovnoga boga Slavena Peruna, Gazdarica njegova dvora na gori, ali i više, Gazdarica na vratima života i smrti, pa upravo zbog toga i u specijalnom i utjecajnom odnosu i s Velesom, bogom vezanim uz podzemlje i vodu.

Danas su posebno važna marijanska hodočasnička mjesta u istočnoj Galiciji samostan uz Plisnyesk, svetište u Univu te Sveta gora blizu Bijeloga kamena, a kako su nam pokazala kazivanja i razgovori s hodočasnicima i svećenicima koji su tamo na službi prakse hodočasnika na njima postoje od pamtivijeka i može se pretpostaviti da se s njima nastavio nekadašnji kult štovanja božice Mokoši. Kako su pokazala istraživanja Radoslava Katičića (Katičić 2011:30), uz istraživanja niza etnologa (Belaj 2007), kult Mokoši bio je prilično povezan s kultom vode kao posrednika svetoga. Smatramo da se upravo u ovim pretkršćanskim praksama treba tražiti za mnoge ljude gotovo magijski značaj, dobro potvrđen kroz osobne prakse ukrajinskog koautora, dolaska svećenika u domove župljana tijekom razdoblja Božića te njihova posvećivanja blagoslovljenom vodom. U razgovorima su nam i sami ljudi koji su sudjelovali u ovoj praksi, u Galiciji i Hrvatskoj, potvrdili da škropljenje vodom doživljavaju kao čin prenošenja svetosti na ukućane, dom i njihovo imanje, koji donosi sa sobom mir, sreću, plodnost i obilje.

Unatoč ovih božićnih praksi još se uvijek u pučkoj kulturi svetost vode i njezin plodotvorni dolazak u ljudsku svakodnevicu najviše povezuje s dolaskom proljeća, buđenjem prirode te zelenilom i cvijećem. Upravo u ovom kontekstu možemo shvatiti, u okviru slavenske stare vjere potpuno logično, galicijsko vjerovanje da grmljavina na praznu šumu (onu koja nije zelena) jest vrlo loš znak, koji predskazuje gladnu godinu. Grmljavina je, poznato je, u Slavena značajka pretkršćanskog boga Gromovnika Peruna (Belaj 2007). Ono što pučka mudrost želi ovdje istaknuti jest da dolazak vode u pogrešno vrijeme, kad još šuma nije spremna na plodnost, uzrokuje kaos, mijenja normalan poredak stvari u svijetu pa je i negativan za ljudske živote.

Povezanost dolaska vode s pristizanjem zelenila, zdravlja, plodnosti, sreće i uspjeha dobro je za pretkršćanska slavenska vjerovanja predstavljena u rekonstrukcijama Radoslava Katičića (2010: 203). Lijepo

to izražava hrvatska poslovice iz Podravine: Ladna voda ja ti dajem dara, a ti meni srećicu i zdravlja. U širem slavenskom pretkršćanskom svjetonazoru dolazak vode u proljeće nije bio samo uobičajeni dolazak već je na nebeskoj sferi bio povezan i s borbom dva glavna slavenska božanstva: Peruna i Velesa (Belaj 2007). Nagovještaj ove borbe mogli smo uočiti i u prethodno spomenutoj poslovice iz Galicije o grmljavini, zelenilu i vodi. No ona je mnogo detaljnije predstavljena u bugarskoj pjesmi o Svetomu Georgiju (vidi Katičić, 2010: 79) koji s grimiznim konjem kreće obiće zelenu grančicu a na putu susreće lamju/zmaja koja je zatvorila izvore i ne da nikome niti kap vode. Nakon što joj Sveti Georgije odječe tri glave poteku tri rijeke: žutog žita, rujnog vina te meda i masla. Ukratko, plodnost za cijeli svijet koja dolazi kad se oslobode vode. O istom događaju, dolasku zelenila povezanom s pristizanjem vode u proljeće te posljedičnoj plodnosti svijeta govore i neke druge slavenske pučke prakse, danas običaji. Vrijedi istaknuti ophode sa Zelenim Jurjem u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Katičić (2010:79) i Belaj (2007:241–244) uvjerljivo su pokazali da je Zeleni Juraj jedna od personifikacija poganskog slavenskog boga vegetacije i plodnosti. Na prvi se pogled čini da u Galiciji običaji usporedivi s hrvatskim Zelenim Jurjem ne postoje. Međutim, pregledom etnološkog gradiva i razgovorom sa stanovnicima Volinya uočili smo da u Javorivskom okrugu u Volinyu postoji običaj u kojemu mještani provode selom grm, kao simbol mladoga Jurja. U Galiciji ovaj običaj nismo pronašli no grm, zelenilo i ime Juraj/Jurij/Jur mora nas asocirati na slavenskoga boga plodnosti Jarila (Katičić 2010, Belaj 2007). Jarilo je početkom godine, u proljeće, dolazio s olujom i svojim dolaskom kroz šumu, gore i doline, polja i pašnjake, lugove i livade donosio ne samo plodnost vegetaciji već i životinjama i ljudima. Slavenski bog plodnosti čini ono što treba, donosi plodnost svijetu, a slavenska usmena predaja pamti njegovo ime kao Juroj, iako je rekonstruirano izgleda bilo Jarilo (Katičić 2010). Njegov dolazak sa sobom donosi i vodu, prvotno vidljivu kao kiša, koja je neophodan element plodnosti polja.

Iz predstavljenog možemo zaključiti da tradicijske kulture Hrvatske i Ukrajine pokazuju mnoge sličnosti, kako na razini suvremenih običajnih praksi tako i na razini vjerovanja koja su ukorijenjena u zajedničkoj slavenskoj podlozi za Ukrajinke i Hrvate. Kako su neki elementi zajednički njima, a nisu svim Slavenima, pomnija znanstvena analiza i usporedba tradicijskih kultura Hrvatske i Ukrajine može ne samo pomoći u rasvjetljavanju etnogeneze Ukrajinaca i Hrvata, već pomoći doprinijeti rekonstrukciji poganskog svjetonazora Slavena. Time se može doći i do boljeg razumijevanja procesa koji su se odvijali tijekom oblikovanja praslavenske zajednice i njezin daljnji razvoj kroz formira-

nje raznih slavenskih skupina, koje su postale preci modernih slavenskih etnika i nacija. I ovaj rad pokazuje potencijal suradnje hrvatskih i ukrajinskih znanstvenika te mogući doprinos etnologijama obje zemlje te struci općenito. U ovdje predstavljenim istraživanjima, no još više u onima koja su napravljena za doktorski rad Oresta Vilchinskog, uočljiv je za autore potencijal nove, na radovima Vitomira Belaja i Radoslava Katičića zasnovane, interpretacije ukrajinskog folklornog gradiva te njegova usporedba s hrvatskim primjerima. Velik se potencijal vidi u nedovoljno istraženim dijelovima Galicije, u kojima još žive brojni običaji i vjerovanja povezani s uskršnom vodom. Za neke od tih praksi očuvani su tabui što nam govori o sačuvanu shvaćanju njihove važnosti, no iz nekih povezanih manifestacija kojima su autori nazočili čini se da je uvelike zaboravljen njihova značenjska bit. Ovdje ćemo istaknuti samo neke primjere uočenih praksi. U Galiciji je poznato uvjerenje da u razdoblju od Cvjetnice do Bijele Nedjelje ne smijete išta ograditi pa čak niti popravljati ili bojati ogradu jer takvi radovi mogu dovesti do duge suše. Obično je odgovor ljudi na pitanje zašto to rade bio da su tako govorili da treba njihovi stari. Nerijetko se ovome dodaje i priča o nekoj osobi koju poznaju a koja se nije pridržavala ove obveze te je ograđivala dvorište ili bojala ogradu. Nakon toga je selo zadesila velika suša i podbacivanje usjeva. U nekim je slučajevima ovo pravilo bilo toliko jako da je njegov prekršitelj doživio ostracizam cijeloga sela. Samo za sebe ovo pravilo i silina njegove provedbe mogu nam izgledati začudnima. Međutim, Kad ga promotrimo u svjetlu spoznaja Belaja (2007) i Katičića (2011) možemo uočiti da se uklapa u sveto kazivanje o borbi Peruna i Velesa te dolasku proljetnih kiša kao posljedici te borbe, odnosno oslobađanju zatvorenih voda. Po tom su mitu vode svijeta zatvorene, zagrađene od Velesa, negdje pri dnu svjetskoga stabla ili gore, a posljedica je suša u svijetu. Perun s ciljem uspostavljanja reda u svijetu munjama i gromovima napada Velesa i kao rezultat događa se oslobađanje voda koje donose plodnost svijetu (Katičić, 2008: 142). Možemo pretpostaviti da ovo vjerovanje iz Galicije ima izvor u stavovima pretkršćanskih Galicijana da u vrijeme stare slavenske nove godine i početka novoga ciklusa koji se i zove ljeto od lijevanja vode nije dobro išta ograđivati i zatvarati jer time ne samo jednom od bogova nego i sebi činimo štetu. Ljudske prakse tako i u ovom slučaju oponašaju zbivanja u nebeskom svijetu, pa i više, ljudi u pravom magijski utemeljenom uvjerenju vjeruju da svojim činima mogu utjecati na svjetski poredak. Takvom tumačenju u prilog idu još neke spoznaje. Na primjer, na sam se Uskrs ili u noć uoči njega u raznim krajevima zapadne Ukrajine puca s namjerom ubijanja Đavla (Voropay, 2009: 222). Nekad se ovo pucanje zbiva tijekom noći (Voropay, 2009: 222),

a nekad tijekom danjeg bogoslužja u crkvi (Verbinets-Manyko, 2013: 221–222). Također je potrebno istaknuti običaj u kojem se nakon crkvene službe vrši služba pred crkvom u kojoj se koristi kamenje i metalno posuđe te gađanje s osnovnom svrhom tjeranja Vraga. I ovome se tumačenju može naći uporište u staroj vjeri Slavena jer su s kristijanizacijom mnoge značajke Velesa prebačene na Vraga pa je u ovo vrijeme buđenja prirode i novoga godišnjeg ciklusa bitno otjerati zatvarača vode iz svojega kraja. Nastavak je istoga vjerovanja uočljiv i u polijevanju za Uskrsni ponedjeljak, koji se upravo zbog toga po cijeloj Galiciji zove polivani ponedjeljak. Treba odmah istaknuti da je ova praksa mnogo raširenija od Galicije i poznaje ju cijeli ukrajinski teritorij ali i susjedne Poljska i Bjelorusija. Izvode ga neoženjeni mladići koji prvo polijevaju sve djevojke na koje naiđu, a potom i svakoga tko ime se nađe na putu.

Zaključak

Pokušaj da se ova praksa polijevanja na Uskrsnji ponedjeljak veže uz kršćanstvo jako se teško može argumentirati. Pogotovo u Galiciji u kojoj su većina stanovnika grkokatolici, a u katoličanstvu nema blagoslova ili posvete vode uz Uskrs. Nikakav se trag takve prakse ne može naći niti u novim i starim obrednicima Ukrajinske grkokatoličke crkve. Isto je u svim poznatim obrednicima pravoslavnih crkava u Ukrajini od starine. Tako da je ove prakse povezati s kršćanstvom i zbivanjima uz Krista tih dana neutemeljivo. Shvatljivo je pak u kontekstu slavenskih poganskih vjerovanja o borbi Peruna i Velesa i njezinoj posljedici za svijet, početak godine i život ljudi, životinja i prirode, za plodnost cijeloga svijeta. Buka kojom se tjera Đavao usporediva je simbolički s bukom koju čine gromovi, a ono što je prati je otvaranje vode simbolički vidljivo u prskanju ljudi sljedećeg dana. Iako će se ovaj rad kasnije proširivati novim gradivom iz Ukrajine te usporedbama s hrvatskim gradivom već se sada može reći da ovakva istraživanja pokazuju veliki potencijal. Sličnosti i razlike tradicijskih kultura Hrvatske i Ukrajine pokazuju nam se dobrom podlogom za bolje prepoznavanje pretkršćanskih vjerskih praksi danas na različite načine očuvanima u običajima. Već je i ovo istraživanje ograničeno teritorijem i temom vode pokazalo potencijal da ovakva istraživanja i pristupi doprinesu velikom cilju znanosti istaknutom od Vitomira Belaja i Radoslava Katičića: rekonstrukciji stare vjere Slavena. Sudeći i po ovdje prezentiranim spoznajama voda za Hrvate i Ukrajince i danas nije bitna samo zbog bioloških i gospodarskih razloga već i zbog identitetnih pa je bitno mjesto stvaranja zajednice, njezinih kulturnih praksi i vrijednosti, njezina kulturnog pamćenja i samopojmanja.